

Heebrea keele uuestisünd kõnekeelena

Diana Krull

Stockholmi ülikooli emeriitprofessor

Sissejuhatus

Vana Testamendi heebrea keele taandumine elava kõnekeelena algas umbes VI sajandil eKr. Suurem osa keeleteadlastest on arvamusel, et iisraeliidid hakkasid pärast Babüloni vangipõlvest kodumaale naasmist tarvitama heebrea keele ja eriti kohaliku aramea keele murdeid. Piibli heebrea keel oli edasi tarvitusel kirjades, lepingutes, teaduses, ilukirjanduses ja eriti usueluga seonduvates tekstides.

Nõnda elas heebrea keel kuni 19. sajandi lõpuni, mil ta kõnekeelena jälle ellu äratati. Uesti elluäratamine on enneolematu sündmus mis tahes keele ajaloos. Heebrea keele taassünd oli peamiselt ühe mehe, Eliezer Ben Jehuda teene, kuigi tema eeskujul kerkis varsti arvukalt esile ka teisi, kes selleks kaasa aitasid.

Eliezer Ben Jehuda

Ben Jehuda (kodanikunimega Eliezer Jitzhak Perelmann) sündis 1858. aastal Leedus Lužky külas (praegu Valgevene territooriumil). Nagu paljud juudi soost poisid tolle aja Ida-Euroopas, hakkas ta juba kolmeaastasena õppima heebrea keelt. See oli osa tollasest usukasvatusest: vanemad lootsid, et pojast saab rabi. Ben Jehuda jättis noorukina heebrea keele õpingud siiski pooleli.

Ümberringi oli palju rahvuslikke liikumisi, eriti mõjutas Ben Jehudat bulgaarlaste võitlus oma maa ja keele eest. Ta tahtis, et ka juutidel oleks oma maa ja oma keel. Palestiinas elas 19. sajandi keskel vähe juute, aga see ei tundunud Ben Jehudale edasiseks tegevuseks ületamatu raskusena – ta otsustas Palestiinasse asuda. Et sealsele rahvale kasulik olla, hakkas noormees Pariisis arstiteadust õppima. Kuigi õpingud tuli tuberkuloosi tõttu pooleli jätta, läks Ben Jehuda 1881. aastal siiski Palestiinasse, töötades seal ajakirjaniku ja keeleõpetajana.

Türgi tsensuuri ja eriti usklike juutide vastupanu tõttu pühendas ta end ikka rohkem leksikoloogiale. 1910. aastal ilmus esimene köide teosest „Complete Dictionary of Ancient and Modern Hebrew”. Teos koosneb ühtekokku 17 köitest ja sissejuhatavast raamatust (viimane köide ilmus 1959. aastal).

Ben Yehuda suri 1922, samal aastal, kui briti võimud tunnistasid heebrea keele inglise ja araabia keele kõrval ametlikuks keeleks. Tööd jätkas Ben Jehuda vanem poeg Ithamar Ben Avi (Ben Avi tähendab sõna-sõnalt ‘isa poeg’).

Palestiinas rääkis Ben Jehuda kodus ainult heebrea keelt. Tema vanemat poega Ithamari tavatseti nimetada uuema aja esimeseks heebrea „emakeelega” lapseks. Ben Jehuda tegevuse tulemusena õnnestus heebrea keelele saavutada õppekeele staatus: koolis hakati kõiki aineid õpetama heebrea keeles. Nii kasvas Palestiinas heebreakeelne juutide põlvkond.

Ben Jehudast ja ta pojast Ben Avist on G. Haddad kirjutanud raamatu, mis koosneb Ben Jehuda ja ta poja Ben Avi autobiograafia prantsuskeelsest tõlkest ning autori koostatud järelsõnadest ja kommentaaridest¹.

Ben Jehuda ja Ben Avi kõrval oli muidugi ka teisi, kes heebrea keelt uuendada aitasid, näiteks Jitshak Avinari, luuletaja Haijim Nachman Bialik jt.

Uute sõnade vajadus

Sõnadel on inimeste kommunikatsioonis suur tähtsus. Sõnu on vaja meid ümbritsevate asjade ja nähtuste märkimiseks, nendest rääkimiseks. Uuemad psühholoogilised katsed on näidanud, et verbaalsetel etikettidel ei ole keeles ainult kommunikatiivne funktsioon – nimetused muudavad erinevuse kategooriate vahel konkreetsemaks ja kergendavad kontseptide vormimist².

Kuna heebrea keelt ei olnud pikka aega kodukeelena tarvitatud, puudusid sõnad igapäevaste esemete ja nähtuste jaoks nagu näiteks nukk, jäätis, taskurätik, omlett, jalgratas ja nii edasi. Muidugi oli sõnu vaja ka uute nähtuste jaoks.

Materjali allikad

Heebreakeelsed näitesõnad on käesolevas artiklis suuremalt osalt võetud Ernest Kleini etümoloogilisest sõnaraamatust „A Comprehensive Ethymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English” (Jerusalem: Carta, 1987). Näitesõna allikas on artiklis edaspidi nimetatud vaid siis, kui sõna on mujalt võetud.

Välja arvatud piiblist pärinevad sõnad, on E. Kleini sõnaraamatust võetud näitematerjali ajaline päritolu märgitud järgmiselt: piiblijärgne (*post biblical*), keskaegne, uus sõna ja võõrsõna. Ka statistiliste andmeteta võib öelda, et suur osa tänapäeva heebrea keele sõnadest kuulub uute sõnade või võõrsõnade hulka. Uute sõnade juures võib olla esitatud sõna autor, kuid paljudel juhtudel see puudub. Näib, et palju uusi sõnu on tarviduse ilmnedes loodud anonüümselt ja suure osa loodud sõnadest on heebrea akadeemia hiljem kasutusele võtnud.

Sõnamoodustuse peamise allikana on artiklis kasutatud Isolde Zachmann-Czalomóni käsiraamatut „Hebräische Sprache. Ein Handbuch” (Eichenau: Kovar, 1998).

Uute sõnade loomise võimalused

Heebrea keeles on sõna väikseimaks osaks konsonantidest koosnev juur, mis ise ei ole sõna, kuid mis kannab temast moodustavate sõnade põhitähendust. Juur on sõnaraamatus toodud ilma vokaalideta, ta ei ole hääldatav. Substantiivide ja adjektiivide moodustamisel on oma mall, nn *mishkal*, ja verbidel oma, nn *binjan*.

Juurtest on heebrea keeles uute sõnade loomiseks palju võimalusi. Peamised neist on:

- 1) tuletamine, kus juurele lisatakse prefiks, sufiks või infiks (heebrea keeles vokaalide lisamine juure konsonantide vahele);
- 2) liitsõnade moodustamine;
- 3) heebrea sõnamoodustuse reeglitega kohandatud laenud või tõlked teistest keeltest ja dialektidest;
- 4) juurekonsonantide või viimase konsonandi kordamine;
- 5) võõrsõnade vokaliseerimine.

Peale selle võib vormilt säilinud sõna saada uue tähenduse.

Heebrea keeles saab uusi sõnu luua eriti verbivormide põhjal. Verbide *binjan*'i (sõnasõnalt ehitus) esmane tähendus on konjugatsioon. Neid on seitse: kaks põhitähendusvormi ühe juurde kuuluva

passiiviga, intensiivne, kausatiivne ja refleksiivne vorm juurdekuuluvate passiivsete vormidega. Oma teises tähenduses on *binjan* kindel sõnamoodustusmall, mille järgi saab kolmekonsonandilisest juurest verbe luua. Ülalnimetatud verbivormide partitsiipe saab kasutada nii adjektiivivi kui ka substantiivina. Lisaks on viie *binjan*'i verbidest võimalik luua verbaalsubstantiive.

Liidete abil saab – nagu ka paljudes teistes keeltes – moodustada ühest sõnaliigist teist, näiteks adjektiivivist substantiivi või verbi, verbist verbaalsubstantiivi jne. Eriti soodustab uute sõnade moodustamist see, et heebrea sõnajuur koosneb ainult konsonantidest. Nende vahele võib lisada erinevaid vokaale, varieerides nõnda sõna tähendust, samal ajal põhitähendust alles hoides. Peale selle on võimalik laenata uusi juuri sugulaskeeltest. Pole aga teada, et heebrea keeles oleks loodud uusi sõnu teadlikult ja kunstlikult, nagu seda on teinud eesti keeles näiteks Johannes Aavik jt.

Heebrea keeles on toimunud hääldusmuutusi eriti pärast Iisraeli iseseisvumist. Kuigi Ben Jehuda oli pärit Ida-Euroopast, valis ta uue heebrea keele jaoks sefardi hääldamise, kuna see oli lähemal algupärasele heebrea keelele. Sefardi keel oli Hispaania ja Portugali, laiemalt Araabiamaade ja Pärsia taustaga juutide keel.

Sefardi heebrea keeles on eurooplastele raskesti hääldatavaid farüngaalseid häälikuid (neeluhäälikuid). Sellest tingituna ja suurelt osalt kindlasti ka jidiši mõjul on mitmete konsonantide hääldamine muutunud. Näiteks avaldub jidiši mõju eriti selles, et farüngaalseid konsonante on hakatud hääldama kui velaarseid. Tänapäeval ei ole mitme konsonandipaari hääldamises enam erinevust. Sellepärast on käesolevas artiklis erinevad, kuid samamoodi hääldatavad konsonandid fonoloogilises transkriptsioonis tähistatud sama märgi või tähega: nt *aleph* ja *ayin* nagu kõrisulghäälik *aleph* /ʾ/, *het* ja *khaph* nagu *khaph* /x/ ja *kaph* ja *koph* nagu *kaph* /k/, *tav* ja *teth* nagu *tav* /t/. Peale selle on neutraliseerunud erinevus pikkade ja lühikeste vokaalide vahel, ning neutraalne švaavokaal on asendatud vokaalide /e/, /a/ või pausiga. (Vokaalimärke ei ole heebreakeelsele tekstile käesolevas artiklis lisatud, vokaalid on näha fonoloogilises esituses.)

Näiteid uute sõnade moodustamisest

a) liited

Liitena võivad heebrea keeles esineda 11 juurekonsonanti ja mõned kombinatsioonid *jodi* ja *vaviga*, mida sel juhul hääldatakse vokaalidena. Liitel on harilikult oma tähendus – enamasti tähenduste grupp –, mille ta sõna põhitähendusele lisab. Liited esinevad nii prefiksitena kui sufiksitena. Konsonantide vahele lisatud vokaale nimetatakse infiksiteks. Konsonantseid infikseid heebrea keeles ei ole.

Esimene Ben Jehuda (EBJ) loodud heebrea sõna on konstrueeritud sufiksi abil. Juba enne Palestiinasse kolimist Pariisis elades tahtis ta hakata kokku seadma heebreakeelset sõnastikku, kuid märkas, et heebrea keeles puudub sõna sõnastik, sõnaraamat. Kohe moodustas Ben Jehuda vajaliku uue sõna substantiivist מלה /mila/ ‘sõna’ ja uusheebrea liitest ון- /on/, mis tähistab mingit üldist mõistet, ideed või kontsepti, muutes tähendust substantiivil, millele ta on lisatud. Sama liitega עתון /‘iton/ moodustas ta hiljem sõna ajaleht, kusjuures tüveks oli עת /‘it/ ‘aeg’. Ben Jehuda poeg Ithmar Ben Avi (IBA) moodustas samal viisil sõna ביתאון /bit’aon/ ‘žurnaal, ajaleht’, tüvest ביתה /bite/ ‘tema ütles’. Nendele liitusid hiljem sõnad, mis tähistavad kuukirja ja nädalalehte.

Tihti esinev liide on ת- /t/, mis tähistab gruppi, instrumenti või haigust. Näited haigustest on: אדמת /ademet/ ‘punetised’, sõnast אדם /adom/ ‘punane’ (EBJ); samuti גרדת /garedet/ ‘sügelised’ verbijuurest גרד /grd/ ‘sügelema’. Liide וות- /ut/ annab sõnale abstraktse tähenduse, nt ביתיות /beitijut/ ‘kodusus’ substantiivist ‘maja, kodu’.

Prefiks אל- /al/ ‘eba-, mitte-’ ja חוט /xut/ ‘niit, liin’ annavad koos sõna אלהוט /alxut/ ‘raadio’ (vrd inglise keeles *wireless*). Sellest on edasi sufiksi י /i/ abil moodustatud אלהוטי /alhuti/ ‘telegrafist’ jt sõnu (IBA). Prefiks מ- /ma/ + טוס /tus/ ‘lendama’ annab sõna מטוס /matus/ ‘lennuk’. Prefiks ma- tähistab siin instrumenti (Hajim Nahman Bialik).

Näiteid tegevusnimedest: ביול /bijul/ ‘margistamine’ verbijuurest ביל /bjl/ ‘tembeldama’; השתרשרוח /hifstarfrut/ ‘kontsentratsioon’, pööramisvorm *hitpael* verbijuurest שרשר /frfr/ keskaegsest heebrea sõnast ‘ketti panema’.

Vokaalimuutuse abil moodustatud sõnad on näiteks סלום /silum/ ‘modulatsioon (muusikas)’, sõnast סלם /sulam/ ‘redel’; חדיש /xadif/ ‘uudne, moodne’, sõnast חדש /xadaf/ ‘uus’ (Zachmann-Czalomón).

Heebrea verbijuurtel on tihti suur arv tuletisi. Näiteks verbijuurel אהב /hb/ ‘armastama’ on vähemalt 13 tuletust, millest üks EBJ loodud

uus verbijuur on אהבה ('hbhb) 'flirtima'. Võrdlemisi tihti leiab sõnaraamatust juuri, kus igäihel on isegi üle 20 tuletise. Näiteks juurtel פעל /p'l/ 'tegema' ja פשק /psk/ 'lahutama, avama, kaksiratsa peale istuma'; סבב /sbb/ 'ümber pöörama, ringi minema, ümbritsema'.

b) liitsõnade moodustamine ja silbi või hääliku kordamine

Liitsõnu on heebrea keeles vähe nagu inglise keeleski. Mõningaid näiteid kokkukirjutatud uutest liitsõnadest: פסקול /paskol/ 'helivagu' = פס /pas/ 'riba, liistak' + קול /kol/ 'hää, heli'; קטנוע /katnoa/ 'kerge mootorratas, mopeed' = קטנן /katan/ 'väike' + לנוע /lanua/ 'liikuma'; חידק /xajdak/ 'pisik' = חי /xaj/ 'elav' + דק /dak/ 'väike, õhuke'.

Näiteid sõnade moodustamisest silbi kordamise abil: דפדף /dfdf/ 'lehekülgi pöörama' sõnast דף /daf/ 'lehekülg'; אהבה /'hbhb/ 'flirtima' juurest אהב /'hb/ 'armastama'. Mõlemad on EBJ loodud uued verbijuurred. Argikeelsel sõnal גברבר /gvarvar/ 'noor hoopleja, kiidukukk' on tundmatu autor. Luuletaja Bialik on sõnast גחלת /gexelet/ 'põlev süsi' tuletanud sõna גחלילית /gaxlilit/ 'jaanimardikas'.

Uut sõna saab heebrea keeles moodustada ka ainult ühe juurekonsonandi kordamisega, nt juurest כדר /xdr/ 'ümmargune olema' on viimase konsonandi kordamisega moodustatud infinitiiv לכדרר /lexadrer/ 'triblama'.

c) sõnad dialektidest, varasemast keelest ja sugulaskeeltest

Nagu eesti keeleski, otsitakse vajalikke sõnu dialektidest ja varasemast keelest, eriti heebrea piibli Vana Testamendi ehk Tanachi keelest ja keskaegsest heebrea keelest. Näiteks אבובון /avuvon/ 'flöödimängija' tuleneb piibli sõnast אבוב /avuv/ 'flööt, roopill'. Keskaegsest heebrea keelest on pärit adjektiiv אבהותי /avhuti/ 'isalik', mis pärineb sõnast אבהות /avhut/ 'isadus'.

Araabia sõnast *hiyad* pärineb uus verbijuur חיד /xjd/ 'neutraliseerima' ja sellest on saadud tuletis חיווד /xijud/ 'neutraalsus'. Arameakeelsest sõnast אבץ /abatsa/ 'valge metall' on EBJ tuletanud אבצה /abats/ 'tsink'. Heebrea keeles on aramea ja arabia keelest võetud sõnad harilikult natuke heebreapärasemaks mugandatud. Nendest keeltest pärinevad muide ka paljud heebrea tänapäeva sõimusõnad ja slängiväljendid.

Paljudele iisraellastele – kuigi mitte heebrea keelele – on lähedane jidiš. Sealt on näiteks laenatud sõna שטרודל /strudl/, õunapirukas, mida süüakse Iisraelis paasapühade ajal. Tänapäeval tarvitatakse Iisraelis seda sõna ka elektroonilise posti aadressis @-märgi tähistamiseks. Heebrea

akadeemia soovitab selle asemel mõlemas tähenduses heebreakeelset sõna, kuid seni eduta.

d) tõlkelaenud ja võõrsõnad

Teistest keeltest tõlgitud sõnu esineb heebrea keeles võrdlemisi sageli. Näiteks ladina algupära sõnast *international* on nagu eesti keeleski tehtud tõlge: בינלאומי /benleumi/ ‘rahvusvaheline’ = בין /ben/ ‘vahel’ + לאומי /leumi/ = ‘rahvas, natsioon’. Samuti אלקות /alxut/ ‘raadio’ = אל /al/ ‘mitte’ ja חוט /xut/ ‘niit, traat’ (IBA), (vrd ingliskeelse sõnaga *wireless*). Sellest edasi moodustas IBA sõnad ringhäälingu, telegrafisti jm tähistamiseks.

Näide inglise keele eeskujul moodustatud tõlkest/sulandsõnast on ערפיח /’arpiax/ ‘sudu’, mis on saadud sõnade liitmisel: ערפל /’arfel/ ‘udu’ ja פיח /piax/ ‘suits’. Inglise keeles *smog*.

Lõpuks mõni näide võõrsõnade kohta, mida on heebrea keeles samuti palju. Kuna heebrea keeles on võõrsõnu raske lugeda ilma vokaalideta, kasutatakse siin nn vokaaliasendajaid, st teatud konsonante vokaalide tähistajatena: א (alef) – *a*, ה (he) – *a* sõna lõpus, ו (vav) – *o* või *u*, ja י (jod) *i* või *e*. Hea näide sellest on soome keelest laenatud sõna סאונה /sauna/.

e) vanad sõnad uue tähendusega

Sõnad võivad olla oma vana kuju säilitanud, kuid omandanud uue tähenduse. Näiteks sõna במה /bama/ vana tähendus oli ‘kõrge koht’, uus aga ‘lava, kantsel’; עסיס /asis/ vana tähendus oli ‘mahl, magus vein’, uus tähendus on ‘essents’. Sõna דף /daf/ on tänapäeval ‘lehekülg’ (EBJ), sõna piiblikeelne tähendus on ‘laud, plaat; veerg rullitud käsikirjas’.

Kokkuvõtteks

Heebrea keele uuendamine ja elluäratamine kõnekeelena algas juba XIX sajandi viimastel kümnenditel. Keelde oli vaja nimetusi uute esemete ja nähtuste jaoks, eriti suur puudus oli koduses kõnekeeles vajaminevatest sõnadest. Muidugi oli uusi sõnu vaja ka argikeele stiili ja mitmekesisuse tõstmiseks, sest piibli sõnad ja stiil ei sobinud enam uuema aja nähtusete kirjeldamiseks.

Heebrea keel on oma ülesehituselt sobiv uute sõnade loomiseks. Seda on võimalik teha teistest keeltest ja oma keele murretest võetud sõnadega liidete abil ja liitsõnade moodustamise teel. Lühikesed, hari-

likult kolmest konsonandist koosnevad sõnajuured võimaldavad luua uusi sõnu eriti suurel arvul.

Heebrea keel kirjakeelena on väga palju vanem kui näiteks eesti keel, seetõttu on teada varasemaid heebrea tähendusemuutuste ning sõnade moodustamise näiteid, mida saab tänapäeval eeskujuna tarvitada. Eesti keeles on seevastu terve rida uusi sõnu, mis ei ole tuletatud olemasolevatest sõnadest ega ole teistest keeltest laenatud. Niisugust teadlikku uute sõnade loomist heebrea keeles ei ole rakendatud. Samuti ei ole teada, et oleks arvestatud esteetilist printsiipi või sõnade lühidust, nagu näiteks Aavik seda tegi. Valter Tauli kirjutab: „Täiesti meelevaldselt loodud uued juursõnad on asendand vanu liitsõnu mitte üksi kirja-, vaid ka kõnekeeles, ja on edasi antud uuele põlvele.” Tauli jätkab: „Collinder väidab, et norra, soome ja eesti kogemused näitavad, et võimalused ümber kujundada mitte üksi kirja-, vaid ka kõnekeelt on peaaegu piiramatud, kui vastav eesmärk on muutunud rahva või juhtiva klassi südameasjaks“³.

Need Björn Collineri sõnad kehtivad ka heebrea keele kohta, kuid siin ei ole küsimus mitte niivõrd kirja- ja kõnekeeles uuendamises, kuivõrd keele ülesäratamises kõnekeelena pärast rohkem kui 2500-aastast pausi. Eliezer Ben Jehuda võttis heebrea kõnekeeles elluäratamise oma südameasjaks. Tema tegevus sai põhjuseks, et see muutus ka paljude teiste südameasjaks.

¹ G. Haddad, *La Renaissance de L'hébreu*. Collection Midrash, Paris: Declée de Brower. 1998, lk 170.

² G. Luypan, D.H. Rakison, F.L. McClelland, *Language is not just for Talking: Redundant Labels Facilitate Learning of Novel Categories*. *Psychological Science* 18:12, 2007, lk 1077–1083.

³ V. Tauli, *Keelekorralduse alused*. Stocholm: Eesti Raamat, 1968, lk 20.

Soovitusi edasilugemiseks

E. Klein, *A Comprehensive Ethymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*. Jerusalem: Carta, 1987.

I. Zachmann-Czalomón, *Hebräische Sprache. Ein Handbuch*. Eichenau: Kovar, 1998.